

УДК 94(477)–058.232.6 «19»

Олена Короткова*

ЗМІНИ ЦІННОСНИХ ПРІОРИТЕТІВ СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1906–1916 рр.

Автор у цій статті зробив спробу дати аналіз соціальним перетворенням в житті українських селян в умовах аграрної реформи 1906–1916 рр. в галузі медицини, освіти, науки. У статті зроблено аналіз трансформації соціального статусу та громадянської свідомості українського селянина в умовах соціально-економічних перетворень.

Ключові слова: аграрна реформа, соціальне життя, медицина, освіта, громадянська свідомість, ментальність.

Автор статьи делает попытку проанализировать социальные преобразования в жизни украинских крестьян в условиях аграрной реформы 1906–1916 гг. в отрасли медицины, образования, науки. В статье проведен анализ трансформации социального статуса и гражданского сознания украинского крестьянина в условиях социально-экономических преобразований.

Ключевые слова: аграрная реформа, социальная жизнь, медицина, образование, гражданское сознание, ментальность.

The author of this article made an attempt to analyze social transformations in the life of Ukrainian peasants under the conditions of agricultural reforms in 1906–1916 in the field of medicine, education and science. The article gives an analyze of Ukrainian peasants social status civil-conscience transformations under the conditions of social and economic reforms.

Key words: social life, agricultural reforms, medicine, education, civil-conscience, mentality.

Соціальне життя окремого індивіда або цілого суспільства – це складний комплекс норм, правил, статусних ознак, суспільних цінностей. У період столітніх аграрних перетворень саме українське село переживало найбільший перелом в системі найголовніших соціальних пріоритетів. Село було заповідником української етнічної самобутності: 88 % селян в Україні були в етнічному відношенні українцями, а 93 % всіх українців були селянами. Важливим було й те, що українці як селяни займали центральну частину українських територій в межах Російської імперії, тоді як неукраїнські селяни зосереджувалися на пограниччі: поляки, німці – на кордоні з Австро-Угорщиною, румуни – на території, суміжній з Бессарабією, а росіяни – у східних (Катеринославській і Харківській) губерніях і на півночі Чернігівщини. Тому можна ідентифікувати українців як «селянську

---

* *Короткова Олена* – аспірантка кафедри історії України Східноукраїнського національного університету ім. В.І. Даля.

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Литвиненко В.Ф.

націю» на даному етапі і саме з цих позицій визначити головні ціннісні орієнтири більшості українського населення в умовах аграрних реформ 1906–1916 рр.

До системних столипінських реформ було привернуто найпильнішу увагу політичної еліти і представників економічної науки Заходу. Не випадково в 1912–1914 рр. з'явилось декілька аналітичних досліджень: німецьких професорів Прейера, автора книги «Die| russische| Agrarreform|» і Аугагена, що відвідав Росію в серпні 1913 р. у складі урядової комісії для вивчення результатів землевпорядкувальних перетворень; англійського журналіста Б. Переса, автора книги «Новий земельний устрій в Росії»; французького економіста і оглядача багатьох газет Е. Тері, який в 1913 р. прибув до Росії за завданням міністра землеробства і громадських робіт з метою вивчення результатів російської аграрної реформи.

Серед названих робіт найбільший інтерес, на наш погляд, представляє дослідження Е. Тері «Росія в 1914 р. Економічний огляд», яке спеціально вивчалось в парламентській комісії Франції. Е. Тері зробив спробу досліджувати причини швидкого економічного зростання Росії. Він вважав, що динамічне посилення державної потужності Росії було обумовлено трьома основними чинниками: приростом населення, збільшенням промислової і сільськогосподарської продукції, коштами, які держава мала можливість вкладати в народну освіту і національну оборону. За підрахунками Тері, населення Росії з 1902 по 1912 рр. зросло з 39 млн. 340 тис. чол. до 71 млн. чол., тобто збільшилося на 26,2 % (Для порівняння за цей же період в Германії приріст склав 16,7 %, у Австро-Угорщина – 15,9 %, Англії – 10,7 %, Італії – 9 %, Франції – 2,1 %). Середній річний приріст в Росії склав 3 млн. 700 тис., тобто щорічний приріст – 2,27 %. По орієнтовних прикидках Тері, населення Росії в 1948 р. могло скласти 343,9 млн. чол., тобто більш ніж населення Німеччини, Австро-Угорщини, Англії, Італії і Франції разом узятих (336 млн. чол.). Крім того, Тері звернув увагу на те, що Росія, по структурі населення, є однієї з наймолодших європейських країн, що потенційно забезпечувало їй і динамічне економічне зростання.

Підводячи загальний підсумок розвитку сільськогосподарського виробництва в Росії, Тері писав: «Жоден з європейських народів не досягав подібних результатів». Ця оцінка Тері цілком співпадає з оцінкою німецького економіста Аугагена, який в своєму звіті німецькому уряду підкреслював: «Якщо землевпорядкувальна реформа продовжуватиметься при непорушенні порядку в Імперії ще 10 років, то Росія перетвориться на сильну країну в Європі. Все це разом узятє дозволило Росії значно розширити експорт сільськогосподарської продукції, який, за даними Тері, за п'ятиліття столипінських перетворень зріс на 93,7 %.

Економічне зростання дозволило, вважав Тері, збільшити асигнування на народну освіту. За період 1908–1912 рр. витрати бюджету на освіту зросли на 156,2 %. За цей же період витрати держави на оборону зросли на 50,1 %.

А якщо взяти до уваги те, що саме українське село сприйняло столипінські реформи найбільш активно, особливо західні та південні регіони, то саме вплив реформ на соціальний аспект змін є предметом нашого дослідження.

Здавна українське село мало багато хазяїв. Земельні угіддя України завжди були бажаною здобиччю, особливо для «друзів-сусідів», а український селянин сприймався як худоба, товар – німий та неосвічений. Ведучи боротьбу між собою, поляки й росіяни однаково вважали українців людьми нижчого сорту, перешкодою на шляху задоволення власних земельних апетитів. Мало хто з «великих господарів» намагалися отримати відповідь на питання, чи є в селян душа, та цілком певним є те, що для більшості поляків вони не були особистостями. Мемуари докладно відбивають такий спосіб сприйняття. «Я не пригадую їхніх прізвищ, – писав Мар'ян Лонжинський, – можливо, я їх і не знав, бо за тогочасних відносин у селі не було звичаю називати селян на прізвище, хіба в бюрократичних установах». Найчастіше селянина називали на ім'я чи прізвисько. Так, Вацлав Подгорський постійно називає усіх своїх слуг-українців *Bazylek*, додаючи якусь ознаку: чорнявий, білявий, високий, низенький тощо. Для тітки Станіслава Стемповського усі її лакеї зуться *Jan*, для чарівної інженю Марії Левицької всі носильники на вокзалах *Michałkowie*. Вона зізнається, що не пригадує, як виглядав їхній старий пастух: «Одягнений в старий полотняний або домотканий одяг, Гордій здалеку скидався на стовбур дерева. Влітку він пас корів і так зливався з пейзажем, що його часто було важко вирізати в кущах... Він жив з нами і серед нас. І водночас був ніби сам по собі»¹. Але це зверхнє ставлення до ціннісних пріоритетів українського селянства послужило «господарям» української землі погану службу вже у 1905–1907 рр. Ментальні цінності українця набули великих змін саме завдяки трансформації соціальної свідомості в умовах аграрних перетворень.

Село, нарешті, почало оживати. Масові селянські виступи, революція 1905–1907 рр. – це логічні процеси відродження вільної свідомості мужика-хазяїна. На селі з'являються тисячі агрономів і кооператорів, земських статистів, що вивчали господарство, шукали шляхи змін та побудови нового села. Почала поступово орієнтуватися на селянське господарство і наука, відкриваються бібліотеки, сільськогосподарські училища. Наприклад, в кінці XIX ст. на 17 міст Харківської губернії приходилося саме 17 бібліотек, приблизно одна бібліотека на 19613 чол. населення. До 1914 р. їх кількість збільшується майже вдвічі².

А щодо училищ та сільськогосподарських курсів, то тільки у 1912 р. з проханням до харківського губернатора з приводу їх відкриття звернулися майже всі повітові управи. Найбільшу зацікавленість викликали такі предмети як загальне землеробство, скотарство, кооперація, луківництво. Кожні відкриті курси, безкоштовні для населення, обходилися державі близько 1500 карбованців³.

А.А. Кофод у своїх звітах приводить дуже багато позитивних змін на селі після розверстання та виходу на хутори. Наприклад, вплив хуторизації на непомірне вживання алкоголю на селі: пияцтво закінчується разом з переселенням на хутір – не цікаво пити самому. І, навіть, «найконсервативніший елемент села» – жінка – має вагомні причини для задоволення хуторським життям: «А ще наші чоловіки більше не п'ють і нас не б'ють...». Або приклад відчутних змін у зацікавленості селян в науковій літературі та нових аграрних технологіях. Але

найголовніше те, що «хуторянина можна впізнати навіть за ходом, оскільки вона відбиває їх рішучий настрій»⁴.

Можна процитувати рядки статей деяких газет 1906 р., щоб побачити радикальні зміни у настрої простого селянина відносно політики уряду. «Времена переменялись и мужики из слепых стали зрячими»⁵. «Деревня неузнаваема. Забитой, смирной деревни нет и в помине. Крестьянин проснулся и следит за каждым шагом Думы»⁶.

Відтак у «землеробській» ментальності українського хлібороба посткріпосницької епохи «розум», «розумна людина» визначалися щонайменше двома базовими критеріями.

По-перше, прагматичними інтересами повсякденного існування, річного циклу господарських робіт, селянського способу життя як такого. Історично сформовані психологічні стереотипи, «користуючись» відсутністю потреби радикально змінювати свою сутність, відкидали нагоду подумки проникати в усю глибину та складність інтелектуального потенціалу. Потрапляючи в скрутне, незвичне чи навіть мінімально суперечливе становище, селянин мав щоразу орієнтуватися на авторитет слова тих представників найближчого оточення (родинного, сусідського, сільського), які спроможні були дати слушну настанову в кожному конкретному випадку.

По-друге, «інтелектуальна людина» бачилася пересічним українським хліборобом через уміння задовольняти інтереси та цікавість знанням важливих у його світогляді прикмет, повір'їв, забобонів. Особливо поважалися «народні мудреці», що «правильно» провіщали настання змін у природі, передбачали руйнівні процеси, перевороти в суспільному житті, зналися на знаменнях, передовсім на тих, які віщували лихо.

Грамотність як мірило розумності та результат реалізації працелюбності протягом посткріпосницького періоду тільки-но починала завойовувати собі місце в психології українського сільського люду. При цьому усталені стереотипи самотньої «землеробської» ментальності «по-своєму» позначалися на характері цього процесу. Отже, у ментально-світоглядній системі українського селянського загалу другої половини XIX – початку XX ст. землеробська (фізична) праця продовжувала виступати основним джерелом існування, засобом накопичення статків, своєрідним критерієм визначення статусу та майнового становища членів родини. «Внутрішній світ» хліборобської людної історично ніби загальмував, пропускаючи перед себе більш мобільні в цьому відношенні психологічні домінанти купців, підприємців, почасти поміщиків та духовенства. Проте анахронізм констант селянської ментальності в даному контексті був відносний і певною мірою «виправданий». Він, по-перше, і надалі зумовлювався традиційним синкретизмом колективної свідомості, а саме тими усталеними домінантами «картини світу» хліборобів, які пореформена трансформація суспільства не змогла зруйнувати. По-друге, цей анахронізм продовжував існувати внаслідок збереження системності всього селянського укладу. Відтак своєрідна пріоритетність «праці» українських селян Наддніпрянської України посткріпосницької епохи була внутрішньо детермінована, тобто існувала як річ економічно, соціально й мораль-

но узгоджена. Зберігаючи достатню консервативність, вона була не лише добре «захищена» від «згубного» впливу швидко змінюваного «оточення», а й спроможна «прищеплювати» йому власні самобутні імперативи⁷.

Те, що український рух на початку ХХ ст. стояв перед потребою національного усвідомлення селянства, теж не було свідченням його катастрофічної відсталості. Французький історик Южен Вебер у своїй широко відомій книжці «Зі селян – у французи: Модернізація сільської Франції, 1870–1914» показав, що перед подібним завданням наприкінці ХІХ ст. стояв і французький уряд. Жителі сільської Франції тоді ще не були національно свідомими французами⁸. Вони стали такими лише після того, як французьке суспільство перетворилося з переважно сільського, аграрного, неписьменного у переважно урбанізоване, промислове і письмене – одним словом, у модерну націю. Новітні розвідки з історії Великобританії і Німеччини підтверджують, що навіть серед західноєвропейських «історичних» народів перетворення «селян у націю» є досить пізнім феноменом.

Особливість соціального статусу українського селянства склала необхідну умову для його політичної мобілізації під національні лозунги. Необхідну, але не достатню. Для зрозуміння її недостатності найкраще порівняти національний рух українців з білоруським, який на початку ХХ ст. структурно був дуже близьким до українського⁹. Як й українське суспільство, білоруське переважно було селянським і терпіло від тих самих структурних недоліків. Поміщицькі володіння належали в основному польським або російським поміщикам, дрібна торгівля перебувала у руках євреїв, а бюрократія була російською. Тому поняття «білорус» й «селянин», як і в українському випадку, практично співпадали: 92 % білорусів були селянами, 95 % всіх селян були білорусами. Як й українське, білоруське селянство відрізнялося дуже низьким рівнем грамотності. Йому властиві були індивідуалістичні настрої й неприйняття общини. Тим не менше, сила українського національного руху у 1917 р. виявилася набагато більшою, аніж білоруського¹⁰.

Зміни ціннісних пріоритетів зачепили всі, без винятку, аспекти суспільної діяльності селянства. Малоземелля спонукало значну частину селян до вдосконалення свого виробничого реманенту, напрацюванню вмінь в кустарному виробництві у період зростаючої необхідності в його товарах. Поведінка дрібних виробників, вихідців із селян в екстремальній економічній ситуації малоземелля при відживаючих умовах старого, патріархального способу життя прилаштовувалася до нових відносин перехідного періоду. Модернізація соціально-економічних відносин у суспільстві, в якому вже існували товарно-грошові відносини, могутньо вплинула на його традиційний уклад, стимулювала розвиток кустарного виробництва. Саме цей фактор, в першу чергу, спонукав селян до пошуку нових форм боротьби за своє існування. У кращому разі вони перетворювалися на дрібних товаровиробників у сільському господарстві та в кустарно-ремісничому виробництві, в гіршому – досягали межі зубожіння¹¹.

Модернізація країни за короткий термін була можлива лише із застосуванням революційних змін та силової форми впливу, відповідно до сили опору суспільства аграрно-індустріальному перетворенню. Столипін намагався приско-

реними темпами зламати общинні устої, адже поміщики не бажали здійснювати їхню модернізацію. Вони намагалися не втручатися у поземельні справи селян, які регулювалися віковичним звичаєвим правом, виходячи з принципу трудової тяглової розкладки з введенням подушного оподаткування (у XVIII ст.). Відповідно до традицій такого місцевого управління, у селян були свої звичаї зібрань, порядок їх скликання, ухвалення рішень на них, тощо. Правила общинності в житті селян були засадничими, авторитетною правовою базою, головним законом їхнього життя і повсякденної діяльності. Модернізація виробничих відносин вплинула на традиційний віковичний уклад. Формування нового трудового начала в сільському господарстві, що базувалося на індивідуальній власності і підприємстві, викликало зміни в законодавстві стосовно дрібних виробників та їх прав у суспільстві. При таких змінах у суспільстві виникали і нові економічні, соціальні, духовні й моральні проблеми, які зачіпали індивідуалістичні основи селян (змінювалися засади міжособистісних стосунків, звичаї, культура, виникали нові обряди, новий спосіб життя в індивідуальному виробництві, з'явилося масове пияцтво як захист від нової максимальної і виснажливої експлуатації з боку капіталістичних відносин тощо). В таких умовах народжувався менталітет з одного боку найманого виробника, з іншого – дрібного виробника (підприємця). Традиційна зайнятість в сільському господарстві для великої кількості селян замінювалася, в кращому, кустарництвом («відхожий» заробіток мав гірші наслідки для малоземельних селян).

Відповідно до нових повсякденних потреб, в кустарництві для селян змінилися засоби праці, прийоми обробітку сировини, правила виробництва тощо. В нових умовах товарно-грошового співіснування в суспільстві вироблявся і новий підхід до життя: покращення добробуту напряду залежало від зусиль особистої праці і віддачі кожного члена сім'ї, інтенсифікації власного виробництва та вдосконалення роботи всіх членів родини (замість общинних стосунків); подовження робочого часу до максимально можливого для матеріального поліпшення свого становища і нагромадження необхідного капіталу¹².

«Не менше чим на господарство впливає нова система землеволодіння, а саме| хutorське розселення|, на весь устрій життя селян. Представлений самому собі, хutorянин спрямовує всю увагу на своє господарство. Він стає більш зосередженим, менш товаришким, особливо спочатку, коли потрібно напружувати всі сили і засоби для облаштування на новому місці. Відчуваючи відповідальність за своє майно, хutorянин сумлінно його охороняє, а стежачи за своєю власністю, він привчається поважати і чужу. Тому в селах, де селяни перейшли на хutori, припиняються всілякі спори, потрави, порубки, драчки», – так характеризує зміни в селянському укладі життя відомий датський реформатор А.А. Кофод¹³.

Суспільство народжувало нового хазяїна землі-вільного, самостійного, ініціативного. А саме для українця земля і воля – найвищі життєві цінності. Історія не знає випадків, щоб на території України землеробство втрачало пріоритетність, вироджувалось. Прихід чужинців, війна, розорення, втрата державності здебільшого тільки зміцнювали потяг до праці на землі. А на початку ХХ ст. довготривалий

процес психологічної еволюції українських селян постає як історичний менталітет, типова «особливість етнічної свідомості»¹⁴. Зокрема, відомий дослідник М. Чубатий писав, що «українець – це крайній індивідуаліст, який вважає найвищою цінністю свободу, приватну власність і господарство нехай і на крихітному клаптику землі. Це його єдина надія, єдина мрія, єдиний ідеал».

Небагато проблем дореволюційної історії викликають такі гострі спори, як Столипінська аграрна реформа. Полеміка навколо перетворень настільки політизується, що в наші дні відношення до неї стало мало не питанням віри – або її приймають, або відкидають. Треба розуміти, що при такому масштабі нововведень без витрат обійтися було неможливо. Але сама реформа поклала початок радикальним змінам в соціальному житті селянства, привела до масштабних змін ціннісних орієнтирів вільних землеробів.

-
- ¹ *Бовуа Даніель*. Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.
- ² *Рубакін Н.А.* Избранное в II томах. – Книга, 1975г. – С. 88.
- ³ Харківський державний архів (далі – ХДА). Канцелярія харківського губернатора. – Ф. 3. – Оп. 285. – Д. 22.
- ⁴ *Кофод А.А.* Столыпинская реформа и землеустроитель А.А. Кофод. – М., 2001. – С. 598–603.
- ⁵ Крестьянский депутат. – 25 июня 1906 г. – С. 6.
- ⁶ Там же.
- ⁷ *Присяжнюк Ю.П.* Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Укр. істор. журн. – 1999. – № 3.
- ⁸ *Weber E.* Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914. – Standford, 1976.
- ⁹ *Guthier S.* The Roots of Popular Ukrainian Nationalism: A Demographic, Social and Political Study of the Ukrainian Nationality to 1917. Unpublished Ph. D. Dissertation (The University of Michigan, 1990). – P. 284–313.
- ¹⁰ Про причини слабості білоруського національного руху Див. також: *Радзів П.* Причини слабасці нацьятворчага працэсу беларусаў у XIX–XX ст. // Беларускі Гістарычны Агляд . – Т. 2. – Сшытак 2. (Сьнежень 1995). – С. 163–348.
- ¹¹ *Грицак Я.* Формування модерної української нації XIX–XX ст. Розділ II. Зі селян у націю: незавершений проект. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996.
- ¹² *Нізова Л.* Повсякденне життя кустаря в період його перетворення: малоземельний селянин–кустар, ремісник–промисловик–кооператор (друга половина XIX – перша чверть XX ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Випуск 17. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 288–289.
- ¹³ Там само . – С. 290–292.
- ¹⁴ *Кофод А.А.* Столыпинская реформа и землеустроитель А.А. Кофод. – М., 2001. – С. 143.